

A nemzetiségek és a népoktatási politika az Osztrák-Magyar Monarchiában

A Habsburg birodalom 1867-ben alkotmányos, dualisztikus (két központú) monarchiává alakult. Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés eredményeként két államalakulat elemeiből ötvöződött az új állam. Magyarország alkotmányos monarchia lett és, a közös ügyeken túl, teljes önállósággal rendelkezett. A parlamentnek felelős magyar kormány alakult és folytatódhatott az immár magyar irányítással a polgári nemzetállam kiépítése.

Az Osztrák-Magyar Monarchia a tekintélyelvű állam és a jogállam sajátos ötvözete volt, amelyben a felvilágosodás (liberalizmus), a tolerancia, az alkotmányosság és a modernizáció eszméi mellett a birodalom egységén és a társadalmi renden éberén őrködő központi hatalom erőteljes képviselője érvényesült.

Ez a politikai rendszer, bár gyakran megsértette az általános polgári jogokat, az európai liberális alkotmányosság keleti határát képezte. Az ország politikai vezetése a magyarság kezébe összpontosult, és az egységes nemzetállam egy politikai nemzet koncepciója megvalósítása elérhető közelségbe került. Felfogásuk szerint a politikai nemzet nem nyelvi, hanem történelmi, jogi képződmény és a nemzet elismerését az állami léthez kötötték, amelyben különböző népek - magyarok, németek, szerbek, románok, szlovákok, stb. élnek.

A kor politikusai tisztában voltak a közművelődés jelentőségével, amely még a tisztán egynyelvű, homogén államokban is kiemelt fontossággal bírt, és amely határozott jelentőségű volt a több nemzetiségű Magyarországon.

Az országban élő nemzetiségek helyzetét külön törvényben szabályozták. Az 1868. évi nemzetiségi törvény, figyelembe véve az akkori viszonyokat, egy igen haladó nézeteket tartalmazó törvény volt, amely lehetőséget adott az országban élő nemzetiségek kultúrájának, közművelődésének kibontakozására (az egyéni szabadságjogok alapján álló nem-

* *Belovai József, nyugalmazott történelemtanár, Szeged, Nagybecskerek és Újvidék*

zetiségi jogok, a széleskörű anyanyelv használat a törvényhatóságokban – alsó- és középfokú bíróságokon). Külön alsó és középfokú iskolákat létesíthettek, lehetőség nyílt a nemzetiségi egyesületek és pénzalapok létrehozására, amennyiben nem a magyar államegység megbontásán munkálkodtak.

A kiegyezéskori Magyarország tarka etnikumú területeket is foglalt magába. Az úgynevezett történelmi Magyarország etnikai összetétele a törökök kiűzése után a XVIII. század folyamán alakult ki, amely többé-kevésbé a kiegyezésig megőrizte arculatát. Az Alföld újránépesítése alkalmával kevert nemzetiségű területek alakultak ki. A korábban szinte lakatlan Temesköz benépesítésével azonos arányban voltak képviselve magyarok, szerbek, románok, németek, de szlovákok, ruszinok, sőt olaszok is települtek a vidékre. A Monarchiában élő nemzetiségek helyzete különleges volt Európában. Közös jellemzőjük, hogy a kiegyezés idején független állammal egy nemzetiség sem rendelkezett. A Magyarországon élő nemzetiségek értelmisége jobb helyzetben volt, mint a többséget alkotó nemzetük, kiknek tagjai Törökország balkáni területeit népesítették be (Románia, Szerbia).

A kiegyezés idején a román és szerb volt a két legerősebb érdekérvényesítési képességekkel rendelkező nemzeti mozgalom. A románok alkották a legnépesebb nemzetiséget. Nemzeti ideológiájuk a dákóromán elméletre épült, egyházuk pedig jelentős vagyonnal rendelkezett. A román nemzetiség fejlődéséhez nagy mértékben hozzájárult az erdélyi katonai határőrvidék megszervezése Mária Terézia uralkodásának idején, ahol földhöz, zsoldhoz és iskoláztatási lehetőséghez jutottak. Nagyobb etnikai tömböket Erdélyben Arad, Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyékben alkottak.

A főként Délvidéken élő szerbek (Szerém, Temes, Torontál és Bács-Bodrog vármegyék) képezték a legszervezettebb nemzetiséget. Autonóm törekvéseik gyökere I. Leopold kiváltságlevele, majd a határőrvidéki területeken gyakorolt jogok képezték. Soraikra jelentős kohéziós erőt gyakorolt ortodox egyházi szervezetük, amelyekben esetenként a liberális értelmiségük is meghatározott szerephez jutott. A Magyarországon élő szerbek kulturális fejlődésében jelentős volt az a körülmény, hogy településeiken nemzeti (egyházi) iskolákkal rendelkeztek. Az Óhazában a török fennhatóság alatti területeken iskolák nem léteztek, csupán a kolostorokban tanították ósláv betűvetésre a szerzetes növendé-

keket. A magyarországi szerb kultúra hatása meghatározó volt az anyaországi szerbek kulturális fejlődésére. A XIX. század első évtizedeiben a szerb kultúra központja Pest volt, ahol 1826-ban létrehozták az első szerb tudományos és kulturális egyesületüket a „Matica Srpska”-t. A század közepére a szellemi életük fokozatosan Újvidékre tevődött át, ahol 1861-ben megalakult a Szerb Nemzeti Színház. Belgrád, a fokozatosan felszabaduló Szerbia fővárosa, csupán a század második felében vette át a vezető szerepet. A jogi, kulturális és állami intézmények szervezésében, jelentős szerep jutott Jovan Hadžić-nak, aki a polgári törvénykönyv szerkesztésében és az igazságszolgáltatás kialakításában tünt ki, továbbá Jovan Popović Sterijának az iskolatörvény és a tantervek létrehozásában, valamint Nikolić Anastazijának, aki a gazdaság fejlesztésében jeleskedett.

A szlovákok a történelmi Magyar Királyság északi részén, az ún. Felvidéken éltek. Nemességük elmagyarosodott, egyházi autonómiával nem rendelkeztek. Nemzeti mozgalmuk eszmei támaszát a Morva Birodalom múltjában találták meg. Az elmagyarosodás elleni küzdelemben az anyanyelvi oktatás fontosságát emelték ki. Kulturális felemelkedés céljából létrehozták a Matica Slovenskát, amely a szlovák nemzeti ellenállás központja lett.

A ruszinok Kárpátalja hegyvidékein éltek, nemességgel nem rendelkeztek. Többségük földműveléssel foglalkozott. Értelmiségük vékony rétegét görögkeleti papságuk alkotta.

A zsidóság létszáma a XVIII. század végétől bevándorlással emelkedni kezdett (1830-ra elérte a 250.000-et) és az akkor még fejletlen kereskedelmi életbe kapcsolódtak be. A módos kereskedők az örökös tartományokból, a szegényebb sorsúak Galíciából vándoroltak Magyarországra. A társadalom kívüliség és a létbizonytalanság, amely egyaránt terhelte a gazdag és még inkább szegény zsidókat, a liberális eszmék térhódításával a XIX. század folyamán megszűnni látszott.¹

Kulturális és gazdasági téren a magyarországi németiség volt a legfejlettebb a nemzetiségek közül. Az egész ország területén szétszórva

¹ A zsidóság társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepe sajátos volt. Földműveléssel földbirtok hiányában nem foglalkozhattak, nem lehettek katonák, sem céhtagsággal rendelkező iparosok. Maradt számukra elsősorban a gazdaság és pénzélet, a kereskedelem számos formája (természetesen ide tartozott a bolti szolga, fuvaros és fizikai munka végzése is).

éltek, egységes, az egész országot átfogó mozgalmat azonban nem hoztak létre. Közülük az erdélyi szászok zártabb közössége emelkedett ki, kik erősen kötődtek korábbi, rendi jellegű önkormányzatukhoz és önálló evangélikus egyházukhoz.

Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk meghozatalának idején még nem voltak állami népiskolák. Az addigi iskolarendszer az elsősorban 1806-ban kiadott II. Ratio Educationis valamint az 1845-ben kiadott III. Ratio Educationis rendelkezésin alapult, amelyek pozitívumai nagymértékben elősegítették Magyarország felzárkóztatását a fejlettebb nyugat irányába. Ez az iskolarendszer olyan kiemelkedő egyéniségeket képezett ki, mint Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Arany János, Jókai Mór, Stevan Sremac, Branko Radičević, Dositej Obradović, Jašo Ignjatović, Jovan Jovanović Zmaj, stb.

A II. Ratio Educationis pozitívumai: kinyilvánította minden gyermek alsó szintű oktatásának fontosságát, kiküszöbölte a kötelező német nyelvet, helyet kapott a magyar, a vallási és nemzeti türelem hatotta át, leegyszerűsítette a tantárgyak sokféleségét, eltörölt mindenfajta tandíjat, bevezette a polgári iskolát, a gimnázium 6 éves lett, eltörölte a nemesi származású tanulók előjogait, első ízben hozott állami rendeletet a nőnevelésről, amelyben előírta a köznép leányainak tanítandó tantárgyakat.²

Az 1849-es uralkodói rendelet két középiskola típust különböztetett meg: 4 algimnáziumból és 4 főgimnáziumból álló nyolc évfolyamos gimnáziumot, valamint 3 alreál és 3 főreálból álló hat évfolyamos főreál iskolát. A gimnáziumokban klasszikus ismereteket tanítottak és a tanulók bármely egyetemre iratkozhattak. A főreáliskola a természettudományokra helyezte a hangsúlyt és technikai-műszaki szakokra képezte tanulóit.

Az 1855-ös osztrák kultuszminisztériumi rendelet az elemi iskolákat négy osztályos városi és két vagy három osztályból álló falusi elemi iskolára osztotta.

² A következő tantárgyakat oktatták: vallás-erkölcstan, evangélium, olvasás, írás, számvetés, női házimunka és Magyarország állapotának ismerete. A fő rangú leánygyermek részére bővített tanmenetet láttak elő, amelyben még magyar, német, francia nyelvet, irodalmi művek olvasását, világtörténelem és földrajz oktatását írták elő.

Az 1843/44-es Országgyűlésen meghozott nyelvi törvény (1844. évi II. tc.) értelmében Magyarországon a hivatalos közéletben, az országgyűlésben, a törvényhozásban, a megyei ügyek intézésében, a bíróságokon és a közép – és felsőoktatásban a magyar nyelv állami nyelvvé vált.

A magyarországi nemzetiségek értelmisége ellenszenvvel viszonyult a magyar államnyelv bevezetéséhez, mert azt saját nyelvük háttérbe szorításának és további fejlődésük fő akadályának tartotta. Rontotta az együttműködés kilátásait az a tény is, hogy a nemzetiségi mozgalmak irányításában egyházaik vezető szerepet játszottak. Egyházi vezetők a korábbiakban a Habsburg-háztól vártak támogatást a vélt magyarosítási veszélyétől.

Az 1868. évi népiskolai törvényt a XIX. század egyik kiemelkedő eseményének tekinthetjük, amely megalapozta az ingyenes, kötelező világi jellegű iskoláztatás alapjait. Ugyanakkor megszüntette az egyházi iskolák kizárólagosságát és egyben biztosította a nemzetiségek jogait is.

A nemzetiségek a kiegyezés iránti viszonyulására jellemző volt az elkeseredettség és kiábrándultság, amely nagyrészt a Habsburgok támogatásaiból várandó előnyök elnyerésének elmaradásából származtak.

A nemzetiségi politikusok egy része a kiegyezési törvényt idegenkedve, a nemzetiségi törvényt bizalmatlansággal, az oktatási törvényeket pedig fenntartással fogadta. Mocsonyi Sándor román nemzetiségi képviselő törvényjavaslati vitájában kiemelte, hogy a nemzetiség újkori eszméje értelmezhetetlen a nemzetállam keretein belül elfogadott népszuverenitás és egyenlőség nélkül.³

Az 1868. évi XXXVIII. tc. meghozataláig Magyarországon még nem voltak állami népiskolák. A népiskola jellegű intézmények 96%-a felekezeti, 4%-a pedig községi iskola volt. Az iskolafenntartó egyházközségek határozták meg községük iskolájának tanítási nyelvét.

A népoktatási tanintézmények az elemi népiskolákat, az ismétlő iskolákat, a felső népiskolákat, a polgári iskolákat és a tanítóképezdéket foglalták össze. Az *elemi népiskola* két tanfolyamot foglalt magában. A 6 évtől a 12 évig minden napos, valamint a fiúk esetében három, a leá-

³ Elhangzott az 1868. évi XLIV. törvénycikk elfogadásának vitájában 1868. november 24-én.

nyok esetében csak két évig, a tizenötödik életév betöltéséig tartó kötelező *ismétlő* iskolai tanítást. Az ismétlő iskolákat a tanulók vasárnaponként látogatták. Télen öt, nyáron két órát oktattak hetente. Azokban a településeken, ahol a lakosság száma elérte az 5.000 főt és nem működött polgári iskola, *felső népiskolákat* kellett létrehozni, külön a fiúk és külön a leányok részére. A felső népiskolába az elemi népiskola hatodik évfolyamának elvégzése után iratkozhattak be a tanulók. A tanulmányi idő a fiúk számára három, a leányok részére két év volt. A városokban és nagyobb községekben a *polgári iskolák* pótolták és helyettesítették a felső népiskolát. Azok iratkozhattak be, akik sikeresen befejezték az elemi népiskola negyedik osztályát. A fiú polgári iskola hat, a leány pedig négy éves volt. A fiú-polgáriban az első négy év tananyaga csaknem azonos volt a reáliskolák négy alsóéves tananyagával. Ez az iskolatípus már az alacsonyabb tisztviselői pályákra is képesítést nyújtott.

Azokban a községekben, amelyekben nem működtek hitfelekezeti népiskolák, a község kötelezettsége volt a szükséges népoktatási tanintézmények felállítására.

Az 1868. évi Népoktatási törvény jelentős jogokat biztosított a nemzetiségeknek, kik hitfelekezeteik által felállított népoktatási tanintézményeikben a nemzetiségük nyelvén szervezték meg az oktatást. A hitfelekezetek saját eszközeikből népoktatási tanintézményeket tarthattak fenn, a tanítókat és tanárokat maguk választhatták, azok fizetését meghatározták, a tankönyvek használatát maguk szabhatták meg és a tanítási rendszer és módszer iránt rendelkezhettek, betartván bizonyos törvények által megkívánt követelményeket. Ezek a feltételek az iskolaépületre, a tantermekre, a szemléltető eszközökre, a fiú- és leánytanulók elkülönítésére, a tanulók létszámának megállapítására, a kötelező tantárgyak oktatására és a tanítók képzésére vonatkoztak. A törvény szerint minden hitfelekezet saját tanítóképezdét is tarthatott fenn, de előírta, hogy a növendékek olyan mértékben tanulják a tudományokat, mint az állami tanítóképezdékben, amit évi nyilvános vizsgákon kell bizonyítaniuk. A felekezeti tanítóképzők tanképesítő vizsgái (a tanítói diploma elnyerése) az egyház-felekezeti bizottság előtt történt.⁴ A tanítói diplomát az egyházmegye consistoriumának iskolai tanácsa adta ki, amivel a tanító alkal-

⁴ Az Egyházi Bizottság, az egyházközösség előjárósága, legalább 8, de legfeljebb 24 tagot számlál, a felsőbb egyházi rendeletekre és az iskolaügyre ügyel.

mazható volt bármely nemzetiségi iskolában, amelynek tanítási nyelvét az adott egyházmegyei hatóságok állapították meg. A szerb népiskolában csak szerb tanítóképzőt végzett tanítót lehetett alkalmazni.⁵

Az egyházi főhatóság által irányított népoktatási tanintézmények felett állami főfelügyelet is érvényesült. A kormánynak (közoktatási miniszternek) joga volt a felekezeti iskolákat közegei által meglátogatni (megyei tanfelügyelők) és szigorúan őrködni az általános szabályozó rendeletek betartása felett. A Népiskolai Közoktatási Törvény 15. §-a előírta, hogy abban az esetben, ha a hitfelekezeti főhatóság, a kormány által félévenként történő háromszori megintése után sem javította ki a hiányosságokat, a kormány közös községi iskola felállítását rendelkezhet el. E rendelet megvalósítására igen kevés esély létezett.

A felekezeti népiskolák nem minden esetben vették figyelembe a Vallás- és Közoktatási Minisztérium által előírt tantervet. Többnyire egyházi hatóságok célkitűzéseit tartották szem előtt, amelyek nem szorgalmazták az oktatás korszerűségét és eredményességét (ez különösen a magyar nyelv tanítását érintette). Több esetben az egyházi hatóságok semmisnek tekintették a tanfelügyelők jelentéseit, amelyekben azok felfüggesztették a törvénytörő tanító munkáját. Megtörtént, hogy a közoktatási miniszter által kitüntetett tanítót állásából felfüggesztette és eljárást kezdeményezett ellene a felekezeti iskola egyházi hatósága. Ez történt Juhász József szemlaki tanítóval, aki nem volt hajlandó a helység lelkésze által készített tanterv szerint tanítani. Munkáját a megyei tanfelügyelő megdicsérte, de a „magyar szellemben” történő vizsgáztatása miatt az iskolaszék és az egyházi hatóság szigorral járt el ellene – állásából felfüggesztették. Hasonló módon járt el a temesvári Román Érseki Egyházmegyei Bizottsága is. Kusztin Pétert politikai izgatásért Arad megye tanfelügyelője többször is megintette, az oktatási miniszter végzése eltiltotta a tanítástól, de az egyházmegyei főhatóság továbbra is meghagyta állásában.⁶

⁵ Ha ilyen nincs, ideiglenesen lehet más egyént is alkalmazni. (Magyarországi Rendeletek Tára, 1868. évi III. fejezet, 19. §).

⁶ A morodai eljáróság az arad megyei közigazgatási bizottsághoz és a tanfelügyelőséghez fordult 1895. március 16-án Kusztin Péter morodai tanító ügyében. A tanító román nyelven küldött statisztikai kimutatását az iskolai eljáróság visszaküldte azzal a megjegyzéssel, hogy azt pontosabban töltsse ki. Kusztin a magyar átiratra azt a feleletet adta, hogy miután az átirat előtte ismeretlen nyelven van megírva, nem ad rá választ.

A kormány több esetben állami iskolát állított fel olyan községekben, ahol korábban felekezeti iskola nem létezett. Ilyenkor azon nyomban felekezeti iskola is létesült a községben, amelynek következményeként a nemzetiségi szülők gyermekeiket tömegesen a felekezeti iskolába írták. Az indíték nagyon is prózai volt. Az állami népiskola fenntartására a községben megállapított állami adó 5%-át kellett tandíjként kifizetniük, mivel gyermekeik oda jártak iskolába. A felekezeti iskolák tanítóit az ún. rovatalból (repartitium) fizették, melyet a hitközösség tagjainak kötelező volt fizetniük. A szülő, hogy elkerülje a „kettős” adózást, gyermekét felekezeti iskolába íratta.

1879. május 24-én az Országgyűlésben kihirdették azt a törvényt, amely a magyar nyelv kötelező oktatását irányozta elő a nemzetiségi népiskolákban.⁷ Az állam nyelvének elsajátítása érdekében a törvény kötelező tantárgyként írta elő a magyar nyelv tanítását. A törvény továbbá előírta a magyar nyelv nagyobb óraszámú tanítását a nem magyar nyelvű tanítóképzőkben, a tanítói diploma kiadását pedig a magyar nyelv sikeres elsajátításához kötötte.

A törvény megvalósítása érdekében Trefort Ágoston vallás-és közoktatási miniszter széleskörű tevékenységet kezdeményezett. Tantervi és módszertani utasítást dolgozott ki, tankönyveket és didaktikai segédanyagokat juttatott a nemzetiségi népiskoláknak, pénzügyi alapot hozott létre az eredményeket felmutató tanítók részére, kötelezte a Tanító Egyesületeket a folyamatos szakmai továbbképzésre, nyári póttanfolyamokat szervezett a magyar nyelv elsajátítása érdekében a nemzetiségi tanítók részére. A tanfelügyelőket külön leiratban utasította, hogy megkülönböztetett figyelemmel kísérjék azoknak a szempontoknak a betartását, amelyek a magyar nyelv sikeres elsajátítását segítik elő. A törvény bizonyos türelmi időt is előrelátott a magyar nyelv tanításának bevezetésére azokban a nemzetiségi népiskolákban, ahol a tanítók nem beszélték a magyar nyelvet. 1883-tól már csupán magyarul tudó tanítók taníthattak a nemzetiségi népiskolákban.

A következő évtizedben az 1879. évi törvény nem hozta meg a várt eredményeket. A minisztériumi rendeletek rendre megtörték a nemzetiségek vagy felekezetek ellenállását, és a helyi hatóságok lassú intézkedéseinek. A nemzetiségek passzív ellenállását, amely a nyelvi törvény

⁷ 1879. évi XVIII. tc. a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben.

bevezetését kísérte, a magyar közvélemény állam és magyarellenesnek bélyegezte. A napi sajtóban és a hetilapokban megjelent cikkek erélyesebb lépéseket követeltek a hatalomtól.

Az 1890-es népszámlálás adatai szerint az ország népességének vallási megoszlása a következő volt: római katolikus 47,8%, református 14,6%, görögkeleti 13,6%, görög katolikus 11%, evangélikus 7,8%, izraelita 4,7%, unitárius 0,4%. Érdekes, hogy az állami ellenőrzést erősítést célzó rendeletek ellen, függetlenül az oktatási intézmények tanítási nyelvétől, az egyházi felekezetek vezetői egységesen léptek fel.

A népoktatási állapotokra jellemző volt, hogy még az 1893/4-es iskolaévben is domináns volt a felekezeti iskolák száma. Az ország 16.881 népiskolai intézménye közül csupán 693 volt állami kézben. Az 1945 községi mellett hatalmas volt a felekezeti népiskolák számbeli fölénye - 14.043 iskola volt egyházi kézben.⁸ Nagybecskerekén pl. 1870-ig csupán felekezeti iskolák léteztek. A város közgyűlése a felekezetek képviselőinek meghallgatása után 1870. március 24-én kimondta a községi iskola létesítését.

1893-ban törvény született a hitfelekezetek által felállított iskolák tanítóinak fizetéséről. A következő évben a törvény végrehajtására kiadott 10.000. számú minisztériumi utasítás kimondta, hogy ha a felekezeti iskola képtelen évi 300 forintos tanítói bért fizetni, a közoktatási miniszter bezárhatja és helyette állami iskolát állíthat fel. E határozat érzékenyen érintette a felekezeti iskolákat, ahol a tanítói fizetések jóval 300 Ft alatt voltak. A román felekezeti népiskolákban számos esetben írni tudó földművesek oktattak, sorsuk az egyházi hatóságok jóakarától függött, amelyek többnyire éhbérrel felérő összeggel javadalmazták őket. Világi hatósághoz nem fordulhattak, mert ez állásuk elvesztését vonta volna maga után.

Az 1893-as tanügyi törvény az állami támogatás lehetőségét is előíranyozta azon községi vagy felekezeti iskolák részére, amelyek képtelenek voltak a 300 Ft-os tanítói fizetés biztosítására, de cserébe fokozottabb állami beavatkozást látott elő az iskola életébe. A felekezeti és községi iskolák többnyire elutasították ezt a lehetőséget.

⁸ Wlassics Gyula, vallás-és közoktatási miniszter 1895. november 13-án, a Népoktatás állapotáról szóló képviselőházi jelentése. A tanköteles gyermekek száma 2,883.835 volt – a lakosság 12,02 %-a.

A szerb iskolák fölöttes hatóságai nem kívántak élni ezzel a lehetőséggel, pedig 130 szerb iskolában a tanítói fizetések nem érték el a 300 forintot.

A későbbiekben a Minisztérium szigorú rendszabályokat (iskola bezárása) írt elő a törvénszegő iskolák számára, mire a szerb újságok adakozásra szólították fel a délvidéki szerbeket, hogy ily módon gyűljön össze a szükséges összeg a tanítói fizetések pótlására. Az újvidéki szerb Nemzeti Színház a belépőjegyek eladásából származó bevételét is e célra ajánlotta fel. Ezeket a nemzetiségi intézkedéseket, amelyek célja a nagyobb fokú állami jelenlét meggátolása volt, a magyar közvélemény nehezményezte, és szigorúbb rendszabályokat követelt a tanügyi hatóságoktól.

Az 1879. évi Tanügyi törvény és a minisztérium által kiadott számtalan rendelet és utasítások ellenére a magyar nyelv oktatása a felekezeti népiskolákban többnyire nem volt eredményes. Az 1891/92-es iskolaévben az ország 25.505 tanítója közül 1.601 nem volt képes magyar nyelvet tanítani és 2.984 tanítói oklevéllel nem rendelkező egyén tanított a népiskolákban.

Gróf Csáky Albin vallás-és közoktatási miniszter 1893. szeptember 25-én kelt 265. számú rendelete a magyar nyelv tanítását nem megfelelő hatékonysággal végző nemzetiségi tanítók elleni intézkedések megtételéről szólt. A szigorú rendelet valamennyi megyei és városi bizottsághoz íródott, amelyben felhívta figyelmüket, hogy a területükön működő felekezeti iskolákban állapítsák meg a magyarul nem tudó tanítók alkalmazásának semmisségét és érvénytelenségét. Ugyanakkor a már tanításban lévő, de nem megfelelő képesítéssel rendelkező tanítók eltiltását is kezdeményezte. A tanfelügyelőket utasította, hogy a szükséges adatokat bocsássák a közigazgatási bizottságok rendelkezésére. A megfelelő adatok birtokában a közigazgatási bizottságok felszólíthatták a felelős egyházi főhatóságokat a szükséges intézkedések megtételére amelyek a magyar nyelv tanításának hatékonyságát szolgálták.

Sebesztha Károly tanfelügyelő, a temes-vármegyei közigazgatási bizottsághoz beterjesztett 1894-es jelentése szerint a megyében 68 magyarul nem tudó tanító dolgozott. Versec város iskoláit látogatva megállapította, hogy ott 18 tanító nem tud magyarul, pedig oklevelük ennek ellenkezőjét tanúsította.

Az új vallás-és közoktatási miniszter, Eötvös József (1894) megintette Metianu aradi görögkeleti román, Popovics temesvári görögkeleti szerb, Pável nagyváradi és Sárkány bányakerületi evangélikus püspököt, és felszólította őket a főpásztorkodásuk alatt lévő egyházmegyei felekezeti iskolákban a magyar nyelv tanításában észlelt hiányosságokat haladéktalanul pótlására. A miniszter 16 tanítónak fegyelmi vizsgálat alávételét és ezek közül kettőnek, Petrovics román és Militarszky szerb tanítók a tanításból való haladéktalan eltávolítását sürgette.

Torontál vármegye közigazgatási bizottsága lépéseket tett a görögkeleti szerb püspökségnél két mokrini tanító elmozdítására és két másik tanítót felszólított, hogy négy hónapon belül érezhető haladást érjenek el a magyar nyelv tanításában, különben őket is elmozdítják állásukból.

Ugyanabban az esztendőben (1894) a vallás-és közoktatási miniszter erélyes fellépésre szólította fel a felekezeti iskolákat ellenőrző tanfelügyelőket. A 187. számú utasítás lehetőséget biztosított számukra a teljes oktatási folyamat áttekintésére, a tanterv és tantárgyi felosztás, a tanítók és tanárok képzésének ellenőrzésére, a használatban lévő tankönyvek elbírálására.⁹ Továbbá felhívta a tanfelügyelőket, hogy fordítsanak külön figyelmet a tanárok előadásaira, az általuk használt tankönyvre vagy kéziratra és a diákok feleleteire a nemzetiségi tanintézményekben, hogy ki tudják szűrni az esetleges állami szempontból kifogásolható nézeteket.¹⁰

A nemzetiségi iskolákban történő szabad tankönyvválasztást az 1868. évi XXXVIII. tc. szabályozta. A felekezeti iskolákban használatos tankönyveket az iskolafenntartó egyházi hatóság írta elő, de alkalmazásukat a törvény értelmében a vallás- és közoktatási miniszter hagyta jóvá. A tankönyvek kéziratát 1895-ig az Országos közoktatási Tanács véleményezte 1896-ban hatáskörüket a Vallás- és Közoktatási Minisztérium vette át. Az engedélyezett tankönyvek mellett az egyházközségek olyan könyvek használatát is ajánlották, amelyek népük történelmének fontosságát, nemzeti öntudatuk erősítését eredményezték.

⁹ 1884. évi 187. sz. Utasítás a felekezeti középiskolák meglátogatására és azokban a felügyeleti jog gyakorlására.

¹⁰ A gyulafehérvári királyi törvényszék 1896-ban Fogarasán György tanítót másfél évi fogságra és 200 Ft pénzbüntetésre, Pekurari Pop János lelkészt pedig 8 hónapi államfogságra és 120 Ft pénzbüntetésre ítélte a magyar állam elleni izgatás miatt.

A magyar politikai nemzet koncepcióját megkérdőjelező vagy sértő kiadványok forgalmazása, továbbá az egyes nemzetiségek a magyar történelmi felfogástól eltérő módon történő bemutatása, az oktatási miniszter betiltó határozatát vonta maga után. Ezek a kiadványok úgynevezett tiltó listára kerültek. Eseti alkalmazásukra a tanfelügyelők ellenőrző tevékenysége derített fényt.

A tiltólistán szerepeltek az anyanemzetek területén továbbá a német, szerb, román, szlovák nemzetiségek körében mérvadónak tekintett kiadott térképek és atlaszok kiadási helyszínei (Bécs, Leipzig, Olmütz, Berlin, Bukarest, Belgrád, Újvidék, Pancsova, Temesvár, Brassó, Turócszentmárton). A tiltólistán szereplő kiadványok elsősorban a külföldön nyomtatott tankönyvekre vonatkoztak, de szép számban jelentek meg elfogadhatatlan tartalmú nemzetiségi könyvek is amelyeket Magyarországon adtak ki. Ilyenek voltak pl. Matzenauer F.Otto, *Istorija srpskog naroda za osnovne škole*, Bgd, 1869 (betiltva 1887-ben), Florentin M.C. *Nolitie din Istoria Romaniloru* (a románok történelméről) Bucarest, kiadási év nélkül, Balenovic Simon, *Povjesnica hrvatskog naroda*, Zgb, 1870 (betiltva 1875-ben), a Pancsován kiadott *Képek a szerb nép történelméből*, vagy a Temesváron román nyelven nyomtatott *A magyarok történelme c. könyv* vagy a román népiskolák számára Aradon kiadott *Románok történelme*, stb.

A közoktatási miniszter 1894 októberében betiltotta J.Manlin , *Gramatica Romana*, Bucuresti 1892. kiadását az összes hazai iskolából, mert azok az Országos Tanügyi Tanács elbírálása szerint a magyar államiság szempontjából kifogás alá esnek.

Makfalva román iskolájában olyan földgömböt használtak, amelyen Magyarország nagy része Dákoromán néven mint külön államterület szerepelt. Kolozsvár helyett Chui, Brassó helyett Brassovin, Szeben helyett Szibin, Temesvár helyett Timisoare, Enyed helyett Jud , és a többi városnév végén „u” vagy „ui” végződés állt. A glóbusz-ügy a törvényszék elé került, hogy fény derüljön arra, hogy miként került Magyarországra.

A vallás-és közoktatási miniszter 1884. évi 146. számú rendelete utasításokkal látta el a felekezeti középiskolák érettségi vizsgáihoz kirendelt kormányképviselőket. A kormányképviselők feladatkörének megállapításában külön kiemelte az érettségi vizsgák felfüggesztését arra az esetre, ha az nem felelt meg az illetékes felekezeti főhatóság és a mi-

niszter által tudomásul vett tantervben megállapított követelményeknek. Amennyiben úgy ítéli meg, hogy a jelölt érettségi vizsgán bemutatott magyar nyelvtudása nem kielégítő, az érettségi bizonyítvány vagy a tanítói diploma kiadását felfüggesztheti. Az erdélyi románság egyik kulturális és felekezeti központja Balázsfalva volt. A görögkeleti egyház felekezeti tanképesítő vizsga miniszteri biztosa Dr. Dengi János, betartván az 1884-es miniszteri rendeletet, 56 jelölt közül, 23-at elutasított a magyar nyelvben való járatlanságuk miatt. (A jelöltek többsége a lelkészek soraiból kerültek ki). Ugyancsak az aradi román nyelvű tanítóképzőben a megtartott tanítói képesítő vizsgán 17 jelöltre csupán három jelölt vizsgázott eredményesen. Varjassy Árpád tanfelügyelő szerint tudásuk sem magyar nyelvből, sem történelemből nem volt megfelelő.

1894. január 20-án, gróf Csáky pótrendeletet adott ki, amelyben hatályon kívül helyezte előbbi szigorú rendeletét. Ez az intézkedés valószínűleg az erdélyi szász képviselők határozott fellépésének eredményeként született, kiknek szavazatai nélkül az új Bánffy kormány cselekvőképtelenné vált volna (ugyanis hiányos magyar tudásuk miatt előzőleg 11 szász tanítót akartak felfüggeszteni állásukból).

A magyar közvélemény elégedetlenséggel fogadta gróf Csáky pótrendeletét. A Nemzeti Iskola pedagógiai hetilap Budapest környéki települések iskoláiról a következőket írta 1894. február 10-én: „Pest megye dunántúli részeinek lakosai németek, tótok, szerbek és egy-két községben magyarok”. A nemzedékek évről-évre szebben beszélik nyelvüket, csak magyarul nem tanulnak meg a magyar hazában. Az iskolákban mindenütt németül, tótul, és a jó Isten tudja mely nyelven tanítanak, de magyarul csak egy-két községben. Budakeszi, Hidegkút, Solymár, Szent Iván, Nagy-Kanászi, Vörös-Vár, Üröm, Boros-Jenő, Békás-Megyer, Kaláz, Pomáz, Budaörs, Torbágy, Soroksár, Haraszi, stb. németül tanítanak, Csobánka, Pilis-Szántó, Pilis-Sz-Kereszt és Pilis-Sz-László ahol tótul, és Szentendre ahol mindenféle nyelven tanítanak. Így van ez a többi községekben is, és a magyar tanítás ritka mint a fehér holló.

Wlassics Gyula kultuszminiszter 1895. február 12-én írt körlevelében tovább enyhítette a törvény szigorát. Figyelmeztette a tanfelügyelőket, hogy ne emeljenek kifogást a felekezeti iskolákban tanítók állásainak ügyében, és ne intézzenek megkeresést és jelentést az egyházi főméltóságokhoz és törvényhatósági közigazgatási bizottságokhoz, valamint a magyar nyelvet nem tudó nemzetiségi tanítók mellé pedig olyan

segédtanító alkalmazását ajánlják az egyházfelekezeti főhatóságoknak, akik bírják a magyar nyelvet.

A pedagógus társadalom szakmai egyesületei konstruktív viszonyulással próbálták a magyar nyelv tanításának ügyét orvosolni. A Délmagyarországi Tanító Egylet nagybecskereki fiókegylete, mint többnemzetiségű területen tevékenykedő egylet, fokozott figyelmet fordított a magyar nyelv tanításának módszertanára a nem magyar ajkú iskolákban. 1894. május 5-én, Torontál Szécsány népiskolájában tartott tavaszi gyűlésének 6. napirendi pontja „A magyar nyelv tanításának egy praktikus módja a nem magyar ajkú osztatlan falusi népiskolákban” című előadása volt. A téma előadója Várady Jakab úr, torontál-újvári tanító. A Délmagyarországi Tanító Egylet 1896. júniusában tartott évi gyűlésén Kapitánovits Viktória vingai tanítónő „A magyar nyelv oktatása a nem magyar ajkú iskolákban, beszéd és értelemgyakorlatokon keresztül”c. előadását tartotta. Az egylet 1897. május 20-án a Katalinfalván tartott gyűlésén Gockler Lajos, nagybecskereki községi tanító előadásának címe „Magyar beszédgyakorlatok a nem magyar ajkú iskolákban”.

Az V. Egyetemes Tanítógyűlés 1896-ban felhívást intézett Magyarország tanító egyesületeihez a magyar nyelv tanítása ügyében. Figyelemre méltó azon szempontok felsorolása, amelyek alkalmazása megkönnyíti és hatékonyabbá teszi a magyar nyelv tanítását a nemzeti-ségi iskolákban: módszertani és didaktikai utasítások, a tanulók hiányzásának kiküszöbölésére irányuló tevékenységek, az iskoláskor előtti intézmények szerepe, a nyári szünidőben történő ismétlő órák szervezése, iskolán kívüli tevékenységek és szakkörök, a motiváció, a felnőttek oktatása és a tanítók permanens továbbképzésének fontossága.

Versec és vidéke Magyar Nyelvterjesztő Egylet a század végére országos hírnévre tett szert. Az 1885-ben alapított Egylet szerteágazó tevékenységet folytatott. A kezdetben a magyar nyelv ápolásáért és térhódításáért küzdött az ország déli peremvidékén, ahol a magyarság nem alkotott többséget. Az Egylet magyar kölcsönkönyvtárat hozott létre, megalapította Versec első magyar napilapját, a Délvidéket. Oszlopos támogatója volt a délvidéki színi szövetkezet társulatának, amelynek bevételét bérletek terjesztésével és árusításával jelentősen megnövelte. A szegény sorsú tanulóknak ingyenes tankönyveket osztott ki. Tevékenységükkel kivívták az ott élő nemzetiségek szimpátiáját és megbecsülését. Az egylet választmányában a magyarok mellett németek, szerbek és ro-

mánok is helyet kaptak. Az ország figyelmét és elismerését sikeres diákcsere akciójukkal vívták ki. A szegénysorsú német, szerb és román ajkú tanulóknak az alföldi városokban biztosítottak magyar nyelvtanulási lehetőségeket. Úgyszintén magyar ajkú gyermekeket is hoztak Versecre a német és szerb nyelv elsajátítása érdekében. Dr. Seemayer Károly ügyvéd – egyleti elnök és Perjessy László főreáliskolai tanár – titkár lelkes munkájának eredményeként, a kezdetben csupán a szünidőben történő gyermekcsere akciót a század végére már az egész iskolaévre szóló gyermekcsere programmá bővítette ki. 1897-ig az Egylet több mint 500 gyermeknek biztosított nyelvtanulási lehetőséget. Az Egyletnek ekkor már a környező községek és városok is felkínálták az együttműködést, az országos pedagógiai szaklapok is hirdették a verseciek ajánlatát, amelyben a leánygyermek tanulási lehetőségeit is feltüntették. A Kereskedelmi Minisztérium is méltányolta az Egylet tevékenységét. A magyar államvasutak összes vonalain a cseretanulók és azok kísérői 50%-os kedvezményt élveztek.

Magyarország 1896-ban ünnepelte a honfoglalás ezeréves évfordulóját. Az ünnepi rendezvénysorozatba a pedagógus társadalom tevékenyen kapcsolódott be és örömmel nyugtázta az új 400 népiskola felépítéséről szóló milleniumi törvényt. A tanító egyletek országsszerte díszgyűlést tartottak. A Délmagyarországi Tanító Egylet nagybecskereki főkegylete május 7-én Eleméren, a községi iskola épületében tartotta a díszgyűlését. A szokványos továbbképző szakelőadások helyett ünnepi hangulat uralta az összejevetelt, amely hálaadó istentisztelettel kezdődött, majd az egylet tagjai a himnuszt énekelték el. Az ünnepi beszédet Bányai Jakab, nagybecskereki tanító tartotta meg, amely után a szózatot énekelték el. A díszgyűlést hazafias és jótékony célú indítványok és az elnöki záróbeszéd zárta. A Délmagyarországi Tanító Egylet pancsovai főkegylete június 6-án tartotta meg a milleniumi díszgyűlését. A megnyitó díszbeszédet 160 tanító előtt Sztodola elnökhelyettes tartotta, majd felszólította a hallgatóságot, hogy a felolvasott nyilatkozatot (hazafias fogadalmat) aláírásukkal lássák el. A felszólítás hatására, a nemzetiségi tanítók tömegesen hagyták el a termet. A nyilatkozatot csupán 60 tanító írta alá.

Nagykikindán a millenium emlékére a római katolikus hitközösség új iskolát épített. Az iskolát Desseffy Sándor csanádi püspök áldotta meg. Az ünnepségen a többi felekezet is képviselte magát. Kasztory

földbirtokos az iskola részére 2000 forintos alapítványt ajánlott a magyar nyelvet legjobban elsajátító szerb és német tanulók számára. A fehértemplomi magyar királyi főgimnázium új épületét is 1896-ban adták át.

A nemzetiségi népiskolák jelentős többségében ünnepélyes kerektek között tartották meg a május 9-ikei milleniumi iskolai díszünnepségeket. Voltak azonban olyan megnyilvánulások, amelyek ellenséges érzelmekkel viszonyultak az ország felemelkedését bemutató rendezvénysorozatokhoz.

Roman Miron, nagyszebeni román mitropolita, milleniumi körlevélben utasította papságát, hogy a felekezeti iskolákban a Te Deum (hálaadás) alkalmával a tanulók a „Gott erhaltet” énekeljék román nyelven. A körlevél jelentős számú felekezeti iskolát érintett. Miron román püspök kerületéhez a milleniumi évben 1.235 egyházi község tartozott, az iskolák száma 740, az iskolába járó tanulók létszáma 69.062, a hozzá tartozó felekezeti iskolákban 870 tanító dolgozott.

Sztankov Vladimir basahídi segédtanító ellen az újvidéki „Zastava”-ban írt lázító cikke miatt a Királyi Ügyészség sajtópert indított. A 21 éves tanító nem volt hajlandó magyar nyelven megszólalni a szegedi bíróság előtt. A tárgyalást tolmács segítségével vezették le. Az esetet a magyar és a szerb közvélemény ellentétesen ítélte meg. A magyarság szemében a zombori tanítóképzőt végzett tanító azt állítván, hogy a magyar szabadelvűség csalás és a magyarok minden cselekedetét sovinizmus vezérli, hogy a polgári házasság a nemzetiségek megrontója, hogy minden kérdésben csupán a magyarok döntenek stb. - államellenes cselekedetek sorát hajtotta végre. Megkérdőjelezték a zombori tanítóképző jogosultságát a tanítóképzésre, mivel olyan kádereket képez ki, akik nem tudnak magyarul, pedig a törvény a magyar nyelvet nem tudó tanítókat kiltja az iskolából.

Lupanin Pál tőkési tanító megtagadta az iskolai milleniumi ünnepség megrendezését, azt hirdetvén a nép előtt, hogy a románok nem kötelesek ünnepelni, mert a magyarok zsarnokok és a románokat rabságban tartják.

A Bécsi Egyetem aulájában május 11-én horvát, szerb, német, román, szlovák és szlovén diákok 11-től 12 óráig tüntettek a magyarok és a milleniumi ünnepség ellen.

A milleniumi eseményeket megelőzve a nemzetiségek 1895-ben Nemzetiségi kongresszust tartottak, amelyek határozatai tükrözték a

nemzetiségek viszonyulását a hivatalos állami politikával szemben. Kiemelték, hogy Magyarország nem lehet olyan állam, amelynek egy nép kölcsönözheti nemzeti arculatát, és amely az államiság attribútumait magának követeli. Nemzeti érdekeik védelmére a magyarországi románok, szlovákok és szerbek szövetséget kötöttek. A Határozatban kijelentették, hogy a választmány törekedni fog, hogy az európai sajtót kellően felvilágosítsa Magyarország nemzetiségi viszonyairól. E határozatok már más fényben világíthatják meg az elkövetkező eseményeket. A nemzetiségek maguk mögött tudhatták immár független államaik támogatását, és szerintük az európai közvéleményt fel kellett világosítani a dualisztikus monarchiabeli állapotok tarthatatlanságáról. A századvégi történések a nemzetiségek erőteljesebb megmozdulásait tükrözték.

Bolcas Lukián joghallgatót a nagyváradi Jogi Akadémia tanári karának bizottsága kihallgatásra rendelte, mivel a román jogászfjúság titkos összejövetelén állam és magyarellenes beszédet tartott. A román joghallgató szerint cselekedete nem volt államellenes, ő csak nemzeti szellemben beszélt. Az egyetem román ifjúsága az eseményekre reagálva, folyamodványt intézett az egyetem tanári karához, amelyben kérték, hogy indítsanak ellenük is fegyelmi vizsgálatot a hazaárulás vádjának tisztázására. A folyamodványban provokatív stílusban felsorolták „bűneiket”, anyanyelvükön beszélnek, nemzetiségi ügyekről tárgyalnak, román jellegű hangversenyeket rendeznek, stb. A hatóság és a magyar közvélemény szemében ezzel a cselekedetükkel is igazolták a magyar állam és nemzet ellen kibontakozó támadások elburjánzását a román nemzetiség körében.

A századfordulóra a nemzetiségek jelentős aránya, és a magyar nemzetállam eszméje iránti erősödő ellenállása, komoly belső társadalmi feszültség forrását képezte. A magyar nyelv térhódításában sem történt érezhető változás. 1905-ben a magyar nyelvet a nemzetiségi iskolákban vagy egyáltalán nem tanították, vagy olyan határfokkal, hogy azokból magyarul beszélő gyermek alig került ki.

A kormány a helyzet orvoslására a tanügyi törvények újabb módosítását látta elő. Az államszervezeti értelemben vett hazafias nevelés erősítését, és a magyar politikai nemzethez való hűséget helyezte előtérbe, amelynek a Magyarországon uralkodó törvényes rend, az alkotmányosság és a magyar államegység elfogadásában és támogatásában kellett volna kifejezésre jutnia. Ezt volt hivatott A nem állami elemi népis-

kolák jogviszonyról és a községi felekezeti néptanítók járandóságairól szóló 1907. évi XXVII. tc. elérni, amelyet röviden „Apponyi-törvénynek” neveztek.

A törvény nevelési célként előírta, hogy minden iskola és tanító, a gyermek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát tartozik kifejleszteni és megerősíteni. A törvény leszögezte, hogy minden iskolában a főbejárat előtt és a tantermekben Magyarország címerét kell elhelyezni, továbbá a falitáblákon a magyar történelemből vett jeleneteket kell alkalmazni, az oktatási tanszerek pedig csak hazai készítményűek lehetnek. A törvény elrendelte, hogy az összes ismétlő iskolák tanfolyamain magyar nyelven oktatásnak. A magyar nyelvet mint kötelező tantárgyat olyan mértékben kell tanítani, hogy a nem magyar nyelvű gyermekek a negyedik évfolyam befejezésével gondolataikat élő szóval és írással ki tudják fejezni. A tanítók alkalmazását is megszigorították a felekezeti iskolákban. A tanítókat hivatali eskü letételére kötelezték, amit a tanfelügyelő előtt államnyelven kellett letenniük.

Az Apponyi-törvény a nemzetiségek hangos tiltakozását váltotta ki, amelyekhez autonóm jogaik megsértése miatt az összes egyházfelekezetek is csatlakoztak. A törvény nem hozta meg a várt eredményeket, nem tette hatékonyabbá a magyar nyelvtanítást a nem magyar tannyelvű népoktatási intézményekben és ugyanakkor kimeríthetetlen propagandaanyagot szolgáltatott a nemzetiségeknek, amiből azok mérhetetlen előnyöket szereztek az egy állam, egy politikai nemzet konstrukciójára épült hivatalos magyar állami hatalommal szemben.

Felhasznált irodalom:

1. A hatályos magyar törvények gyűjteménye, szerk. Dr. Márkus Rezső, Franklin Társulat, Budapest, 1912.
2. 1868. évi Magyarországi rendeletek tára (hivatalos kiadás), Róth Mór, Budapest, 1871.
3. Dombi Alice - Oláh János: *A XIX .századi magyar pedagógusok a polgárosodásért. A XIX. század jelesei*. V. Four Color KFT, Gyula, 2003.
4. Erényi Tibor: *A zsidók története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*, Budapest, 1997.
5. Hantos Gyula: *A magyar közigazgatás alapjai*, Athenaeum, 1931
6. Kelemen Elemér – Setényi János: *Az oktatási törvényhozás változásai*, Fővárosi Pedagógiai Intézet, Budapest, 1994.
7. Nemzeti Iskola. Politikai tanügyi lap, felelős szerkesztő Benedek Elek, Markovits és Garai könyvnyomdája, Budapest, 1894-1898.
8. Szebenyi Péter: *Új korszak kezdete az európai pedagógiában. Az iskolai népoktatás követelménye*, Magyar Pedagógia, 3. szám, 2001.
9. Szücs Jenő-Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*, MTA Történelemtudományi Intézet, Budapest, 1986.
10. Farkas Mária: *A népiskolai történelemtanítás és a nemzetiségek a dualizmus korában. Filozófiai művelődéstörténet*, A BTF Tudományos Közleményei, XXIX. Trezor Könyvkiadó, Budapest, 2007.
11. Csongrád megyei levéltár fond- és állagjegyzéke: 501. Szegedi Tanterületi Igazgatóság iratai (1879-1945). 503. Csanád ill. Csanád-Arad-Torontál k.e.e. Vármegyék Tanfelügyelőségének iratai 1908-1944. 504. Csongrád Vármegye és Szeged Város Tanfelügyelőségének iratai (1896.), 1908-1914.